

יהודה ליבס

שימושן של מלים בספר הזוהר

הרצאה לזכרו של פרופ' א. גוטליב ז"ל

רוב פעולתו המדעית של פרופ' גוטליב ז"ל היתה בתחום הספרות הקשורה לספר הזוהר. בחדשים האחרונים לחייו היה עסוק בכתיבת ספר גדול הקשור במישרין לספר הזוהר והוא "כתבים עבריים של בעל תיקוני זוהר". לפיכך מקווה אני שנושא הרצאתי הוא קרוב לרוחו. ואם עוסק אני בפרטים קטנים, אולי די בכך להזכיר גם את דרך עבודתו שלא היה מזלזל בשום פרט.

בעל ספר הזוהר כתב כידוע את ספרו בלשון הארמית שלא היתה חיה בימיו אף לא כלשון ספרותית. לפיכך לא היתה שפה זו מצויה בידו באותו עושר לשוני המצוי בכתביו העבריים של ר' משה די ליאון. כדי להתגבר על מחסור זה הרחיב בעל הזוהר את מילונו בכוחותיו הוא. בכך נקט הוא במספר דרכים ובהן בדייתן של מלים חדשות לגמרי, ארמיזאציה של מלים עבריות ע"י שינוי קל בצורתן – בין אלה אפשר להבחין במספר רב של מלים שמקורן בשפה העברית של ימי הביניים בעיקר בלשון התיבונים והמתרגמים מערבית, תרגומי שאילה של מלים זרות – בעיקר ספרדיות, טביעת מלים ישנות במשקלים חדשים – בעיקר משקל אפעלותא וכיו"ב, וכן שימוש במילים עתיקות במשמעות חדשה לגמרי. לסוג אחרון זה אקדיש ברשותכם את דברי.

יש לציין שפרופ' ג. שלום הביא כבר בספריו דוגמאות לדרכים אלה שבהן נקט ספר הזוהר להרחיב את לשונו ואני אינני אלא כמוסיף כמה צימוקים מתוך מה שמתברר לי עקב עבודתי בעריכת מילון ספר הזוהר המבוסס על החומר הרב שאסף פרופ' שלום.

אין בכוונת דברי לחזור שוב אל הויכוח הישן ושוב להוכיח את חידוש ספר הזוהר. ויכוח זה כבר הוכרע ואבד עליו הכלח כידוע לכל מי שיש לו עיניים ורואה, כמליצה הזוהרית. ואנצל הזדמנות זו לחזור על מה ששמעתי פעם ממורי פרופ' גוטליב ז"ל: "לא רק שאין קושי להביא הוכחות וסימנים לאיחור ספר הזוהר, אלא נראה אפילו שקשה להצביע

על פיסקה קטנה בספר הזוהר שיכולה היתה להיכתב גם בימי ר' שמעון בר יוחאי". עתה יכולים החוקרים להיפנות למחקר לשון הזוהר כשהיא לעצמה, בגלל העניין המיוחד שיש בה השפעתה על לשון המקובלים אחר כך, ובגלל חשיבות העצומה של ספר הזוהר בעצמו ובתולדות התרבות היהודית.

בספר הזוהר מצויה מלת 'אחמתא' במשמעות פנקס או בית גנזים לספרים, כגון: בשעתא דדינא תלי על עלמא ודינין שריין וקב"ה יתיב על כורסייא בדינא למידן עלמא בההוא כורסייא כמה רשימין אתרשימו ביה כמה פתקין גניזין בגויה בגו אחמתא דמלכא כלהו ספרים דפתיחו תמן אתגניזו (ח"ג קמט ב). וכן פתקא דקוטפא באחמתיה שכיח (ח"ג קנו ב) כלומר פתק של גזירות באחמתו מצוי. וכן ההוא יומא פתקין כתיבו ומשתכחי כלהו באחמתא (ח"א רכ, א). וכן נשמתא עאלת בספרא דאחמתא דמלכא (ח"ב צז א) כלומר הנשמה באה בספר גנזי המלך. וכן הביטוי פנקסא דאחמתא (ח"ג קסו ב) שהוא שימוש של הנדיאדיון, כפל לשון, שהוא דבר מקובל בלשון ספר הזוהר. לפירוש פנקס יש לנו עדות ממקובל בן דורו של בעל ספר הזוהר הוא ר' יוסף ג'יקטיליה שמתרגם בפירוש המרכבה שלו את מלת אחמתא במלת פנקס, כפי שהעיר שלום.

מניין המלה ומאין פירושה? אמנם מצינו בתרגום ראשון לאסתר א, ד אחמיתין דנחשא מליין דהב טב שפירושם כדי נחושת, אבל כדים אלה מלאים היו כאמור זהב טוב ולא ספרים, ומניין אם כן לקח ספר הזוהר את משמעותה המיוחדת של המלה? והנה בספר עזרא ו, א-ב כתוב לאמר: באדין דריוש מלכא שם טעם ובקרו בבית ספריא די גנזיא מהחתינ תמה בבבל. והשתכח באחמתא בבירתא די במדי מדינתא מגלה חדה וכן כתיב בגוה דכרונה. פירוש מלת אחמתא בפסוק זה אינו מוטל בספק כלל. הלוא היא עיר בירתה של ארץ מדי הנקראת בפרסית הגמתנא ביוונית אגבתנא והיא עיר גדולה עד היום הזה בארץ פרס ונקראת המדאן. אלא שמי שאינו יודע כל זאת יכול לטעות בקלות ולפרש אחמתא כבית קיבול לספרים. וכן לשון רש"י שם" באחמתא... פתרו אנשי הפתרון שהוא כלי העשוי לאגרות ולגליונים ולספרים והעמידוהו מגזרת חמת מים וכו' וכיו"ב גם ן' עזרא ורבים אחרים בימי הביניים. ונראה שעל פירוש זה הסתמך בעל ספר הזוהר בשימושו במלה זו.

בחלק א סו א אנו קוראים: תא חזי משה לא יכיל לקרבא לאסתכלא במה דאסתכל אלא כד אתלבש בלבושא אחרא כד"א – שמות כד יח – ויבא משה בתוך הענן ויעל אל

ההר ותרגום במציעות עננא. לכאורה אין מלת מציעות שבכאן אלא מובאה מתרגום אונקלוס; בתוך הענן – תרגום – במציעות עננא. אבל נראה שפירוש המלה בתרגום שונה מפירושה בתוך הקשר הזוהר. בתרגום מובנה אמנם בתוך או באמצע מבחינה מקומית ואילו בזוהר פירושה ע"י, או באמצעות. שכן זה פירוש דברי הזוהר: משה רבינו לא יכול היה להתבונן ולחזות במה שחזה, הן ספירות הבינה והתפארת הנזכרות קודם לכן בכינויים אתר צרורא דחיי ואספקלריה דנהרא, אלא באמצעות אותו ענן שהוא ספירת מלכות, או לפי מאמר מקביל המלאך מיכאל "דאתחזי תדיר עם שכינתא" כלומר הנראה תמיד עם השכינה (ח"ב נא ב). שיעור זה של דברי הזוהר מסתבר גם מן המקבילות, כגון ח"ב צט א "ומניה – כלומר מן הענן – חמא מה דחמא"; והרי פירוש זה הוא הטעם היחיד לציטוט מתוך התרגום, שהרי אחרת אינו תורם כלום. והנה מעבר סמנטי זה של מלת אמצע מן המשמעות הלוקאלית אל המשמעות האינסטרומנטאלית לא חל אלא בלשון העברית של ימי הביניים בלבד. וזאת כתרגום מן הערבית ובמקביל למעתק דומה שחל גם בלשונות אירופה; למשל המלה *medium* אין פירושה בלטינית אלא אמצע בלבד, ואילו בלשונות אירופה החדשות פירושה אמצעי, וכן גם בגרמנית *die Mitte* – האמצע, ומכאן *das Mittel* – האמצעי ומלת היחס *mittels* – באמצעות. והנה נראה שיש בידי המקור המדויק מספרות ימי הביניים למאמר הזוהר הזה, והוא ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי בתרגומו של ר' יהודה נ' תיבון, מאמר רביעי סי' ג, מהדורת הירשפלד, עמ' 231 שורה 4: והיו דברים הסגולה מבני אדם בו – כלומר בקב"ה – עד שהיו רואים אותו במיצוע מה שנקרא כבוד ושכינה ומלכות ואש וענן. ובכך הקבלה מדויקת, ובמקום המילה במציעות המובאת בזוהר מתרגום אונקלוס משתמש כאן נ' תיבון במילת במיצוע כתרגום של מילת בוסטה, שבמקור הערבי, שפירושה באמצעות כמו בואסטה, ומקורה במילת וסט – אמצע. והנה גם זיהוי הענן עם מה שנקרא שכינה ומלכות מצוי כאן, ואם לא כיוון גם ר' יהודה הלוי לספירה העשירית כמו ס' הזוהר, הרי די בכך למקובל שיוכל להסתמך ולתלות את דבריו בר' יהודה הלוי. וידועה סמכותו הרבה של ספר הכוזרי בעיני המקובלים, ויש רגלים לסברה שתרגום הספר נעשה בשביל ראשוני המקובלים בפרובנס ויתכן שאף עצם המושג קבלה במובנו המצומצם מקורו בספר הכוזרי (כך שמעתי בשם פרופ' פינס).

למען האמת יש להעיר שנוסחאות אונקלוס שלנו אינן מאשרות את גרסת הזוהר. אמנם במקרים אחרים מעתיק המתרגם במלת במציעות את המלה בתוך כגון (בראשית א,

ו) יהי רקיע בתוך המים – תרגום – במציעות מיא, כך שגרסה זו אפשרית גם אצלנו. אבל דא עקא שבשמות כד מתורגם דוקא: בגו עננא; ונראה שחילופי גרסאות לפנינו. ואמנם יש בידי להצביע על עוד כמה מקומות שבהם גורס הזוהר שלא כגרסתנו בתרגום אונקלוס.

הנה בדוגמא זו נוכחנו לדעת שאף תוך מובאה גרידא מתגלה בס' הזוהר השימוש המאוחר של המלה.

שימוש חדש אחר שעושה ספר הזוהר בלשון אונקלוס מקורו בחוסר הבחנה בין שימושי הלשון של המתרגם עקב חוסר הבחנה כזאת במקור. את המלה המקראית 'אשה' מעתיק המתרגם בשתי דרכים. בדרך כלל אשה היא אתתא (למשל בראשית ב, כג); אבל כאשר מופיעה המלה במעמד תחבירי של אדייקטיב פרדיקטיבי ממיר אותה המתרגם בשם העצם המופשט אנתו או אתו. כגון בראשית כ, יב: ותהי לי לאשה – תרגום – והוות לי לאנתו; כלומר לאישות, למלא את סגולתה המופשטת של האשה. וכך אף אמרנו בכתובה: הוו לי לאנתו כדת משה וישראל. והנה ספר הזוהר אינו מבחין כלל בין האשה הקונקרטיבית, אם אפשר לומר כך, לבין האשה האבסטרקטיבית, והוא משתמש במלת אנתו אף שהכוונה לאשה בשר ודם. כגון אנתו דר' שמעון (ח"ג סד א). אית לך אינתו (ח"א קנג ב). אשכח... אנתו חדא עמין (ח"ב מה ב). אינתו אחרא (ח"א רמה א). אנתו דיליה (ח"א רנז א; השמטות). אינתו אסורה (ז"ח לו א; יתר ו סתרי תורה). אנתו דמלכא (ח"ג עה א). אנתו דלא מתעברא (ח"ג צ, ב). ואף אינתו שפיראן (כך! ח"ג פד א) ועוד לרוב. כל אלה נשים לכל דבר. יחד עם זאת לא נמנע הזוהר גם ממלת אתתא, כגון: אתתא משתעיא בבעלה (ח"א קעח א) ועוד ועוד. וקל לעמוד על פשר הדבר: מי שאין הארמית מורשה בידו, הרי הוא לומד ארמית מתרגום אונקלוס, ועל משמעות המלים עומד הוא מתוך המקור לתרגום. ומאחר ששתי המלים מקורן הוא אשה, למד בעל ספר הזוהר שאפשר להשתמש בהן בשווה.

חוסר הבחנה זו הוא שיטה בלשון ספר הזוהר, שכן הוא הדין אף במלים אמתא, אמהו שפירושו אמה. מלת אמתא היא הרגילה בתרגום (כגון שמות כא לב), ואילו אמהו משמש רק במקרים כגון – שמות כא ז – וכי ימכור איש בתו לאמה – תרגום – וארי יזבן גבר ית ברתיא לאמהו. בספר הזוהר משמשות שתיהן כאחת. כגון: למלכא דהוה ליה ברא מאמהו חדא (ח"ג עב א) או אמהו דמטרוניתא (ח"ג סט א) ועוד; וזאת לצד צירופים כגון: בעבדא או באמתא (ח"ב סג א) וכד'.

לסיום אביא דוגמא מסוג אחר. כאן, מלביש המחבר, לפי דעתי ביטוי ערבי קוראני שלם בלבוש ארמי. בזוהר חדש דף א ע"ב בחלק הנקרא סתרי אותיות כתוב לאמר: באתון רשימן דמחקקין על גב סתימו דסרטא דקיומא דלקן רתיכין. המלה סרטא מנוקדת כבר בכתבי היד בשוא ושני קמצים ונראה שיצאה כך כבר מידי המחבר. הגרסה סרטא במקומה אינה אלא שיבוש מאוחר. לי נראה שהצירוף סרטא דקיומא אינו אלא הצירוף הקוראני אלצראט אלמסתקים שפירושו הדרך הישרה (מסתקים שורשו קום). במאמרו The Ladder of Ascension הנדפס בספר היובל לכבוד פרופ' שלום הראה א. אלטמן שר' משה די לאון הכיר את המשמעות של ביטוי זה כפי שהובנה ע"י הפילוסוף הערבי בטליוסי, והוא סולם העליה לשמים, וזו אף המשמעות בזוהר. יש לציין אמנם שאין ביטוי זה מוכיח את שליטתו של בעל הזוהר בלשון הערבית, שכן אלצראט אלמסתקים מצוי בתוך סורה אלפאתחה השגורה אף בפי המון העם כשמע ישראל (להבדיל); ויכול היה בעל הזוהר ללמוד אותו אף מפי המשרתת בביתו.